

TOPONIMIK LUG‘AT TUZISHNING LINGVISTIK VA LEKSIKOGRAFIK MUAMMOLARI

Ismatova Nodiraxon Maxmudovna
Qo‘qon Davlat Universiteti o‘qituvchisi
Email: nodiraismatova1981@gmail.com
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20760295>

Annotatsiya

Mazkur tezisda toponimik lug‘at yaratish jarayonida uchraydigan asosiy lingvistik, tarixiy va leksikografik qiyinchiliklar tahlil qilinadi. Toponimlarning uzoq tarixiy davr davomida fonetik o‘zgarishlarga uchrashi, mahalliy shevalar ta‘sirida turli shakllarda talaffuz qilinishi, ularning turkiy, fors-tojik, arab, sug‘diy, mo‘g‘ul va boshqa tillarga mansub unsurlardan tashkil topishi lug‘at tuzish jarayonini murakkablashtiradi. Shuningdek, bir nomning turli hududlarda takrorlanishi, toponimning bir geografik obyektidan boshqasiga ko‘chishi, tarixiy va zamonaviy shakllar o‘rtasidagi farqlar hamda ayrim nomlarning etimologiyasi aniq belgilanmaganligi muhim muammolar sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida toponimik lug‘at tuzishda tilshunoslik, tarix, geografiya, etnografiya va manbashunoslik ma‘lumotlarini o‘zaro uyg‘unlashtirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: toponim, toponimika, lug‘at, leksikografiya, etimologiya, fonetik o‘zgarish, sheva, tarixiy shakl, geografik nom, transonimizatsiya.

Toponimlar xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti, yashash muhiti, turmush tarzi va dunyoqarashini o‘zida aks ettiruvchi muhim lisoniy birliklardir. Joy nomlari oddiy geografik belgi vazifasini bajarish bilan cheklanmay, muayyan hududning tabiiy sharoiti, etnik tarkibi, aholining mashg‘uloti, ijtimoiy hayoti va tarixiy xotirasi haqida ma‘lumot beradi. Shu sababli toponimik lug‘at yaratish oddiy so‘zlarni alifbo tartibida joylashtirishdan ancha murakkab ilmiy jarayon hisoblanadi.

T. Nafasov va V. Nafasova toponimlarni joylarning lisoniy ifodasi va xalq tarixining so‘zdagi bayoni sifatida baholaydilar. Ularning lug‘at tuzish tajribasida toponimning qadimiy shaklini tiklash, tarkibiy qismlarini aniqlash, qaysi tilga mansubligini ko‘rsatish va geografik obyektning nima sababdan shu nom bilan atalganini izohlash asosiy tamoyillar sifatida belgilangan. Biroq izohlash imkoniyati mavjud bo‘lmagan ayrim nomlarning lug‘atga kiritilmagani toponimik materialni to‘liq qamrab olish har doim ham mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Toponimik lug‘at tuzishdagi birinchi muammo nomlarning fonetik o‘zgarishlarga uchrashidir. Joy nomlari asrlar davomida og‘zaki nutq orqali avloddan avlodga o‘tadi. Natijada ayrim tovushlar tushib qolishi, almashishi, qo‘shilishi yoki nomning tarkibiy qismlari qisqarishi mumkin. Zamonaviy shakl dastlabki nomdan shunchalik uzoqlashadiki, uning asl ma‘nosi oddiy til egasi uchun tushunarsiz bo‘lib qoladi. H. To‘rayev Buxoro toponimlarining shakllanishi, etimologik va ijtimoiy ma‘nolari, fonetik o‘zgarishlari hamda mahalliy lahja xususiyatlarini alohida o‘rganish zarurligini ta‘kidlaydi.

Masalan, bir toponimning tarkibidagi so‘z Buxoro shevasida, turkmanzabon aholi nutqida yoki fors-tojik tilida turlicha talaffuz qilinishi mumkin. To‘rayevning qayd etishicha, ayrim birliklar *kati*, *katti*, *gati*, *gatti*, *gitti* kabi variantlarda uchraydi. Bunday variantlarning mavjudligi toponimning qaysi shakli tarixiy, qaysi biri mahalliy talaffuzga asoslanganini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Ikkinchi muammo toponimlarning ko‘p tilli tarkibga ega ekanligidir. O‘zbekiston hududidagi joy nomlari turkiy, fors-tojik, arab, sug‘diy, mo‘g‘ul, qadimgi eroniy va rus tillariga oid unsurlardan tashkil topgan. Ayrim nomlarda ikki yoki uch tilga mansub komponentlar birlashishi ham mumkin. Masalan, *Novqat* nomi sug‘diycha *nav* — “yangi” va *kat* — “qo‘rg‘on, qishloq” unsurlaridan tuzilgan deb izohlanadi. *Kitob* toponimi esa sug‘diycha *kati ob*, ya‘ni “daryo bo‘yidagi qo‘rg‘on” birikmasiga bog‘lanadi.

Bunday hollarda faqat zamonaviy o‘zbek tili asosida etimologik tahlil qilish yetarli emas. Lug‘at tuzuvchi qadimgi tillar, tarixiy fonetika va boshqa turkiy hamda eroniy tillarning lug‘aviy materiallarini ham hisobga olishi kerak. Aks holda, nomning zamonaviy shakliga o‘xshash tasodifiy so‘z asosida noto‘g‘ri izoh berilishi mumkin.

Uchinchi muammo toponimning dastlabki ma‘nosi bilan uning zamonaviy vazifasi o‘rtasidagi farqdir. Ko‘plab shahar va qishloq nomlari dastlab qal‘a, qo‘rg‘on, suv havzasi, tepalik yoki boshqa tabiiy-geografik obyekt nomi sifatida yuzaga kelgan. Keyinchalik ushbu nom yaqin atrofdagi qishloq, tuman, mahalla yoki shaharga ko‘chgan. Nafasov va Nafasova bunday hodisani nom ko‘chishi yoki transonimizatsiya deb izohlaydilar. Masalan, daryo nomining viloyat, tuman, mahalla yoki ko‘cha nomiga aylanishi mumkin.

Shu sababli lug‘atda toponimning qaysi obyektga dastlab berilgani va keyinchalik qaysi obyektlarga ko‘chganini aniqlash talab qilinadi. Aks holda, bir xil nom bilan ataluvchi daryo, qishloq va tuman bir-biri bilan aralashtirib yuborilishi mumkin.

To‘rtinchi muammo bir xil toponimlarning turli hududlarda takrorlanishidir. Nafasov va Nafasova bir nom bir necha viloyat, tuman yoki qishloqda uchrashi sababli barcha toponimlarning tarqalish hududini to‘liq ko‘rsatish qiyinligini qayd etadilar. Ayniqsa, etnonimlar asosida shakllangan nomlar ko‘plab hududlarda takrorlanadi.

Bunday nomlarni lug‘atda bitta umumiy maqola ostida berish yetarli emas. Chunki shaklan bir xil bo‘lgan ikki toponim turli tarixiy sabablar asosida vujudga kelgan bo‘lishi mumkin. Shu bois har bir nomning viloyati, tumani, geografik obyekt turi va mahalliy tarixiy xususiyatlarini alohida ko‘rsatish maqsadga muvofiq.

Beshinchi muammo ishonchli tarixiy manbalarning yetishmasligidir. Ayrim toponimlar yozma manbalarda qayd etilgan bo‘lsa, boshqalari faqat xalq og‘zaki nutqi orqali saqlanib qolgan. To‘rayev Buxoro hududidagi ko‘plab tarixiy joy nomlari arxiv hujjatlari va amirlik devonxonasi ma‘lumotlarida uchrashini, hujjatlarda qayd etilmagan nomlar esa xalq orasida og‘izdan og‘izga o‘tib kelganini ta‘kidlaydi.

Og‘zaki saqlangan nomlarning etimologiyasini aniqlashda xalq rivoyatlari muhim material bo‘lishi mumkin. Biroq ular har doim ham ilmiy dalil sifatida qabul qilinmaydi. Xalq orasidagi izoh ba‘zan nomning tovush jihatdan o‘xshash zamonaviy so‘zga bog‘lanishidan yuzaga keladi. Shuning uchun lug‘at maqolasida tarixiy hujjatlar bilan tasdiqlangan etimologiya, ilmiy taxmin va xalqona izoh bir-biridan farqlanishi lozim.

Oltinchi muammo tarixiy va zamonaviy yozuv shakllarini muvofiqlashtirishdir. Toponimlar arab, fors, eski o‘zbek, kirill va lotin yozuvlarida turli shakllarda qayd etilgan. Bir nomning tarixiy manbalardagi yozilishi bilan bugungi rasmiy shakli o‘rtasida sezilarli farq mavjud bo‘lishi mumkin. Bunday sharoitda lug‘at tuzuvchi qaysi variantni asosiy sarlavha sifatida tanlash, tarixiy shakllarni qanday transliteratsiya qilish va xato yozilgan variantlarni qanday baholash masalasini hal qilishi kerak.

Toponimik lug‘at yaratishdagi yana bir muammo lug‘atning tuzilishi bilan bog‘liq. Materialni alifbo, hudud, obyekt turi yoki semantik guruhlar asosida joylashtirish mumkin. Alifbo tartibi

foydalanuvchiga kerakli nomni tez topishga yordam beradi. Hududiy tamoyil esa bir hududdagi nomlar o'rtasidagi tarixiy, etnik va geografik aloqalarni yaxshiroq ko'rsatadi. Buxoro toponimlarini tuman, qishloq va mahalla fuqarolar yig'inlari bo'yicha o'rganish hududiy tasnifning ilmiy ahamiyatini ko'rsatadi.

Zamonaviy toponimik lug'atda har bir maqola quyidagi ma'lumotlarni qamrab olishi maqsadga muvofiq:

Toponimning rasmiy shakli; geografik obyekt turi; joylashgan hududi; mahalliy talaffuz varianti; tarixiy yozilish shakllari; tarkibiy qismlari; qaysi tilga mansubligi; lug'aviy ma'nosi; nomlanish sababi; muqobil etimologik talqinlar; foydalanilgan manbalar.

Shuningdek, etimologik izohlarning ishonchlilik darajasini ham ko'rsatish zarur. Masalan, “aniq tasdiqlangan”, “ehtimoliy”, “taxminiy” yoki “xalqona talqin” kabi belgilar berilishi lug'atning ilmiy xolisligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, toponimik lug'at tuzish ko'p bosqichli va fanlararo tadqiqot jarayonidir. Toponimlarning fonetik o'zgarishi, sheva variantlari, ko'p tilli tarkibi, qadimgi ma'nolarining unutilishi, bir nomning turli hududlarda takrorlanishi, nom ko'chishi va tarixiy hujjatlarning yetarli emasligi asosiy qiyinchiliklarni tashkil etadi. Mazkur muammolarni hal etish uchun tilshunoslik tahlili tarixiy, geografik, etnografik va arxiv manbalari bilan uyg'unlashtirilishi lozim. Ilmiy asoslangan toponimik lug'at nafaqat joy nomlarini izohlovchi ma'lumotnoma, balki xalqning tili, tarixi va madaniy xotirasini saqlovchi muhim manba sifatida xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Nafasov T., Nafasova V. *O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007.
2. Qorayev S. *Toponimika*. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006.
3. To'rayev H. *Buxoro toponimikasi*. – Buxoro: Durdona, 2021.
4. Ganiyevich, M. T., & Saminova, M. D. (2023). Factors in The Formation of a Healthy Lifestyle Among University Students. *Journal of Advanced Zoology*, 44(5).
5. Dilfuza, M. (2023). Exploring the benefits of bilingualism in early childhood. In *CANADA" INTERNATIONAL CONFERENCE ON DEVELOPMENTS IN EDUCATION, SCIENCES AND HUMANITIES* (Vol. 9, No. 1).
6. Ahmedova, H. T., Mamajonova, M. N., Mirzaliyev, T., & Mirzaliyeva, D. S. (2022). The Role And Importance Of The East Individual Creators In The Development Of Rhetoric Subject. *Journal of Positive School Psychology*, 6(11).
7. Saminova, M. D., & Solijanovna, M. D. (2021). Integrated Approach to Russian Language Lessons. *Academicia Globe*, 2(04), 179-182.
8. Mirzaliyeva, D. (2022). UNCONVENTIONAL METHODS OF TEACHING IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS. *ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 149-151.
9. Mirzaliyeva, D. S. (2022). Principles of formation of the culture of speech of students in the Russian language classes at the university. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11(12), 303-305.
- 10.
11. Ganiyevich, M. T. (2023). STUDYING PHRASEOLOGY IN UNIVERSITIES. *Conference*, 12(12), 122-127.

12. Ganiyevich, M. T., & Saminova, M. D. (2023). Factors in The Formation of a Healthy Lifestyle Among University Students. *Journal of Advanced Zoology*, 44(5).
13. Mirzaliev, T. G. (2022). The effectiveness of the use of innovative methods in teaching Russian language and literature. *INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH* ISSN: 2277-3630 Impact factor: 8.036, 11(12), 296-298.
14. Mirzaliev, T. G. (2023). SCIENTIFIC TEXT AS A SOURCE OF ENRICHMENT OF PROFESSIONAL SPEECH. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, 3(3), 84-88.
15. Ahmedova, H. T., Mamajonova, M. N., Mirzaliyev, T., & Mirzaliyeva, D. S. (2022). The Role And Importance Of The East Individual Creators In The Development Of Rhetoric Subject. *Journal of Positive School Psychology*, 6(11).
16. Mirzaliev, T. (2022). The importance of Russian-speaking in the world. *ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 145-148.